

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523
Cilt: 3, Sayı: 2, ss.58-75
Geliş Tarihi : 15.12.2016
Kabul Tarihi : 31.12.2016

İnsan Hakları Rejimi, Batı ve Yeni-Sömürgecilik: Evrensel İnsan Hakları Ne İşe Yarar?

Ali Balcı*

Öz

Bu çalışma insan hakları rejiminin yeni sömürgeci düzenin işleyişinde nasıl bir rol üstlendiğini göstermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, insan haklarının evrensellik iddiası ve bu iddianın nasıl üçüncü dünyayı Batı standartları üzerinden disipline ettiği çalışmanın temel konusudur. Söz konusu argümanı somutlaştırmak doğrultusunda ise ABD'nin Afganistan işgalinde genelde insan hakları özelde ise kadın hakları söyleminin nasıl devreye sokulduğuna yakından bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları Rejimi, Yeni Sömürgecilik, İnsan Haklarının Evrenselliği, Kadın Hakları

* Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, alibalci@gmail.com

Turkish Journal of Middle Eastern Studies
ISSN:2147-7523
Vol: 3, No: 2, 2016, pp.58-75
Received: 15.12.2016
Accepted: 31.12.2016

Human Rights Regime, Western Powers and Neo-colonialism: What is Universal Human Rights Good for?

Ali Balcı*

Abstract

This study attempts to show how the human rights regime plays a role in the establishment and continuation of the new colonial order. In this context, the study primarily deals with the universal claim of human rights regime and how this claim disciplines the third world through Western standards. In order to clarify theoretical arguments, the study will take a close look at how human rights in general and women's rights in particular are put into effect during and after the US occupation of Afghanistan.

Keywords: Human Rights Regime, New Colonialism, Universalism of Human Rights, Women's Rights

*Assoc. Prof., Sakarya University, Department of International Relations, alibalci@gmail.com

1. Giriş

ABD’de yayımlanan haftalık *The Nation* dergisi 2 Ekim 2016 tarihinde “Kolombiya barış anlaşmasını İnsan Hakları İzleme örgütü mü sabote etti?” başlıklı bir yorum yazısı yayımladı. Yazı İnsan Hakları İzleme örgütünün Kolombiya’daki savaşı sona erdirmekten daha çok insan hakları ihlalinde bulunanları hapse tıkmakta ısrar eden siyasetinin barışı engelleyen bir dinamik olarak devreye girdiğini savunuyordu. Buna göre, uzun süre devam eden iç savaşın ardından yapılan barış görüşmelerinde bu örgütün takındığı söz konusu tavır barış antlaşması için yapılan oylamada negatif bir rol oynamış ve anlaşmanın yapılan referandumda reddedilmesine yol açmıştı. Buna göre, İnsan Hakları İzleme örgütünün Amerika biriminin başkanı José Miguel Vivanco Kolombiya medyasında anlaşma metnini gerek FARC gerekse ordu içindeki insan hakları ihlalinde bulunan kişileri koruduğu gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirdi ve anlaşmaya temelden karşı çıktı. Yine İnsan Hakları Örgütünün baş direktörü Kenneth Roth barış anlaşmasının halkoyuna sunulduğu tarihte (2 Ekim 2016) yaptığı sosyal medya paylaşımında Vivanco’nun temel söylemini tekrarladı: “Kolombiya halkı FARC ve ordunun savaş suçlarına etkin bir dokunulmazlık öngören ‘barışı’ onaylamaya pek istekli gözüküyorlar”. Vivanco’nun Kolombiya medyasında önemli bir karşılık bulan argümanı, barış anlaşmasının çok küçük farkla reddedildiği göz önünde bulundurulursa (%49,7’ye karşı %50,2), epey bir etki doğurmuşu benziyor.

Yukarıdaki çarpıcı örnekten hareketle şöyle bir hipotez ileri sürülebilir: İnsan hakları örgütleri ilan edilen ve varsayılan amaçlarının tam tersi sonuçlar üretiyor, barış süreçlerinin sekteye uğratılması, sorunların daha da karmaşıklaşması, geri adım ve taviz gibi mekanizmaların işletilememesi, ayrılıkçı gurupların şiddetini normalleştirme gibi problemlerin temel sorumlularından biri bu kurumlardır. Fakat bu sorunlara rağmen, söz konusu kurumlar insan haklarına ilişkin neyin söylenip neyin söylenemeyeceğini belirleyen ve bunları geri kalana empoze eden güçlü bir meşruiyeti ellerinde tutmaya devam ediyorlar. İnsan haklarına ilişkin yayımladıkları raporlar temel gerçeklik zeminimizi oluşturduğu gibi, vardıkları sonuçlara yönelik en küçük itiraz dahi hızla marjinalleştirme mekanizması ile muhatap olabiliyor. Peki temel hipotezde belirtildiği gibi söz konusu örgütler problemlerimize çare bulmak yerine Kolombiya örneğinin açık ettiği üzere sorunları karmaşıklaştırarak çözüm önünde bir engel olarak ortaya çıkmalarına rağmen, nasıl

oluyor da insan hakları konusunda hakim dil üretimini tekellerinde tutabiliyorlar? Bu soru bir başkasını da tetikliyor, bu örgütleri belli bir durumun hem sorun olarak tanımlanmasında hem de bunun yönetilmesinde yetke sahibi konuma taşıyan bir dinamikten bahsetmek mümkün müdür? Dolayısıyla, Kolombiya örneğinde olduğu gibi insan haklarına ilişkin temel sorunları çözme noktasındaki başarısızlığına (hatta çözümünü engelleyici rolüne) rağmen, başka hangi işlevselliği insan hakları rejimini muteber kılıyor ve küresel siyasetin merkezine yerleştiriyor?

İnsan hakları örgütlerini hem imkanı kılan hem de kurumsal olarak işlevsel bir konuma taşıyan belirli bir tarihsel dönemden bahsedilebilir. Bu dönem özellikle 20inci yüzyılın son çeyreği ile birlikte başlayan ve Batı dünyasının Batı dışı ülkelere yönelik söylem ve pratiklerine temel formunu veren insan hakları söylemine tanıklık eden bir dönemdir. İnsan hakları örgütleri bir taraftan Batı ve Batı dışı arasındaki asimetric iktidar ilişkisinde Batı lehine devreye giren ve diğer taraftan da bu iktidar ilişkisini insan hakları söyleminden geçirerek normalleştiren kritik bir işlev üstlenmektedir. Bu tespit, söz konusu örgütlerin Batı hegemonyasının doğrudan aygıtları oldukları ve bu örgütlerin söz konusu hegemonya ile bir çıkar ilişkisi temelinde işledikleri anlamına gelmez. Temel hipotezin ifade etmeye çalıştığı şey insan hakları örgütleri söz konusu asimetric iktidar ilişkisi içinde üretilen insan hakları söyleminin imkanı kıldığı kurumlardır ve dolayısıyla onları imkanı kılan bu söylem doğrultusunda ve sınırları içinde hareket ederler. Diğer bir ifadeyle, insan hakları örgütü olarak kurumsallaşan yapılar bir taraftan içine doğdukları insan hakları rejiminin sınırları içinde hareket ederler, diğer taraftan da söylem ve pratikleri ile bu rejimi imkanı ve sürdürülebilir kılarlar.

Yukarıdaki temel hipotezi, yani bugün işlediği haliyle insan hakları rejiminin temelinde Batı'nın Batı dışı dünya üzerindeki bir disiplin mekanizması olduğu varsayımını, test etme doğrultusunda sırasıyla şu üç önemli noktaya yakından bakılacaktır. Birincisi, insan hakları örgütleri "vahşiler-kurbanlar-kurtarıcılar" (savages-victims-saviors)¹ olarak bilinen temel metaforu nasıl kuruyorlar ve bu metafor nasıl oluyor da itiraz edilemez bir "gerçeklik" şeklinde gündelik hayatımız içinde varlığını sürdürüyor? İkincisi, bu metafor içinde Batı ve Batı-dışı gibi iki kategori nasıl imkanı hale geliyor

¹ Makau W Mutua, "Savages, Victims, and Saviors: the Metaphor of Human Rights", *Harvard International Law Journal*, Vol. 42, No. 1, 2001, ss. 201-245

ve birbirleri karşısında hiyerarşik bir şekilde nasıl konumlanıyorlar? Diğer bir ifadeyle, başka bir ülkenin değil de Batı'nın kurtarıcı olma hali hangi dinamiğin sonucunda elde kalan temel vakia oluyor? Son olarak da Batı'nın kurtarıcı rolünü üstlenmesi sayesinde Batı dışı dünya üzerindeki disipline edici pratikleri (yaptırım, müdahale vs.) nasıl gerçekleşiyor? Yazının geri kalanı bu üç kategorideki soruların cevaplandırılmaya çalışıldığı bölümler halinde kurgulanmıştır.

2. Normalleşmiş Bir “Metafor”

Kabaca ifade etmek gerekirse belirli kriterlere göre denetlenen muhatapları bu kriterlere ne kadar uyup uymadıkları üzerinden yargılamak mantığıyla çalışan insan hakları örgütleri söz konusu olduğunda sorulacak soru çok basittir: bu kriterlere kim, nasıl karar veriyor? İkinci basit soru, bu kriterlere uyulmadığı durumlarda bir yaptırımda bulunma yetkisi kimde? Bu kriterlere kimin karar verdiği konusu en çarpıcı cevabını 1993'de dönemin ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher'ın ifadelerinde bulur. İnsan Hakları Viyana Dünya Konferansı'nda konuşan Christopher konuşmasını şu cümlelerle açar: “Bayanlar ve baylar, size ‘özgürlükte tasarlanmış’ [*conceived in liberty*] bir ulusun temsilcisi olarak konuşuyorum... İki yüzyılın ardından Amerikalılar demokratik değerleri ve insan haklarını geliştirmenin pratik çıkarlarımızın yanı sıra en derin değerlerimize de hizmet ettiğini öğrendiler”.² Konuşmasının ilerleyen kısımlarında Christopher, bu değerlere uymayanlara yönelik nasıl bir tavır alınacağını da net bir şekilde dile getirdi: “Her ülkeyi farklı kılan dini, sosyal, kültürel karakterlere saygı duyuyoruz. Ama kültürel göreliliğin baskının son sığınağı olmasına izin veremeyiz”.³ Christopher'ın bu konuşması üç kategoriyi üretmesi/içermesi noktasında “insan hakları” söyleminin nasıl işlediğini net bir şekilde ortaya koyuyor. Buna göre, insan haklarını ihlal eden devletler/rejimler kendi vatandaşlarını kurban konumuna getirdiklerinde insan hakları konusunda iki yüzyıllık deneyimi olan ABD bu kurbanların yardımına bir kurtarıcı olarak koşacaktır.

Fakat bu açık soruna, yani insan hakları rejiminin hem yetkeyi elinden bulduran gücün kendisinden kaynaklanan bir norm olması hem de bu güç sayesinde uygulanabilirliği gerçeğine rağmen, insan hakları apolitik bir

² Warren Christopher, *In the Stream of History: Shaping Foreign Policy for a New Era*, Stanford: Stanford University Press, 1998, s. 65

³ Christopher, s. 68

olgu olarak gündelik pratiklerimizi ve düşünme biçimlerimizi şekillendiriyor. Afrika perspektifinden insan hakları literatürüne önemli bir katkı sunan Makau Mutua'nın ifadeleriyle, insan hakları kurum ve yasalarının apolitik görüntüsü onun pratikteki gerçek karakterini (yetkeyi elinde bulunduran gücün kontrolünde oluşunu) ve evrenselleştirmeye çalıştığı normların kültürel karakterini (temel ilkelerinin yetkeyi elinde bulunduran güç tarafından belirlendiği gerçeğini) gizliyor.⁴ Bu gizleme hali yine Mutua'nın yerinde tespitinde olduğu gibi insan hakları rejiminin temel çelişkisi ile hesaplaşma girişimlerini de sekteye uğratıyor. Bu sekteye uğrama hali Batı dışında iki şekilde karşımıza çıkıyor. İlki, çeşitlilik ve farkı güçlendirme niyetiyle ortaya çıkan insan hakları örgütlerinin bu faaliyeti Batılı politik demokrasinin kuralları içinde gerçekleştiriyor olmasıdır. Bu durum basit bir ifadeyle şu şekilde formüle edilebilir: çeşitliliğin savunulması ve sürdürülmesi ancak Batılı liberal paradigma içinde hayata geçirildiği sürece iyidir.⁵ Bu insan hakları rejiminin işleyişinin bir ayağı. Diğer tarafta ise yani ikincisi, buna yönelik itirazların Batı dışı dünyada insan haklarına yönelik sadakatin olmadığı, bu kültürlerin insan hakları konusunda belli standartları üretmediği ya da en hafifıyla bu ülkelerdeki rejimlerin kültürel farkı insan hakları ihlallerini meşrulaştırmak amacıyla dillendirdiği gibi gerekçelerle susturulması vardır.⁶ Buradan hareketle, insan hakları rejimi bir taraftan belli bir kültürün evrensel kılınma çabası diğer taraftan da farklı kültürlerin itirazlarının susturulması üzerinden işleyen söylemsel bir oluşum şeklinde tanımlanabilir.

İnsan hakları rejiminin Batı dışı söz konusu olduğunda eklemlemeye müsaade eden ama öte yandan itiraz çabalarını suskunluğa iten yani marjinalleştiren şey nedir? Kestirmeden cevap vermek gerekirse insan haklarının Batılı bir şey olduğu ama aynı zamanda dünyanın geri kalanını medenileştirme adına evrenselleşmesi gerektiği varsayımı Batı dışından gelen itirazların içini boşaltan ve onları marjinal alana iten temel dinamiktir. Bu konuda, temel motivasyonun ifade edilmesi noktasında daha açık olan 19uncu Yüzyıl'dan bir örnek vermek gerekirse dönemin ünlü uluslararası hukukçusunun, Lassa Oppenheim'in, şu ifadeleri bize bir başlangıç noktası sunabilir: uluslararası hukuk "temelde Hıristiyan medeniyetinin bir ürünüdür"

⁴ Makau Mutua, *Human Rights: A Political and Cultural Critique*, Philedelphia: University of Pennsylvania Press, 2002, s. 1 ve 3

⁵ Mutua, 2002, ss. 3-4

⁶ Mutua, 2002, s. 6

ve özünde “devletleri, temelde Hristiyan olanlarını” uluslararası topluma bağlamayı amaçlar. Hristiyan olmayan devletler ise “ne hükümetleri ne de halkları şu anki durumda Uluslar Hukuku’nu tam olarak anlayamayacakları ve buna uygun bir davranış geliştiremeyecekleri” nedeniyle ayrı bir kategoridedir.⁷ Oppenheim’in bu kategorik ayrımı ve bu ayrım içinde Batı’yı ayrıcalıklı kılan hiyerarşisi sömürge çağında fazlasıyla yaygındı. Sömürge sonrası dönemde ise bu akıl yürütme kendisini açık ama dolaylı bir şekilde Batı’nın insan hakları rejiminin dünyanın geri kalanına da uyarlanır halde evrensel kılma çabasında görülmektedir. Buna göre, insan hakları noktasında yeterli bilinç seviyesine ulaşmayan Doğulu devletler kendi vatandaşlarını zalim iktidarının kurbanlarına dönüştürdükleri için, bu konuda hem kurucu olan hem de önemli aşama kaydeden Batı’nın rolü kurbanları vahşi devletlerinin elinden kurtarmak ya da vahşi devleti ehlileştirmektir. Tam da bu nedenle Batı dışı dünyada insan hakları rejiminin “emperyalizmin modern bir formu” olarak muamele görmesi bir tesadüf değildir.⁸

Bu problemine rağmen, insan hakları rejiminin temelde yapmaya çalıştığı şey siyaset ve ideolojinin ötesinde bir hak tanımından bahsederek ve bunun adına eylemde bulunarak siyasi olmayan bir normatif hal (*non-political normativity*) üretmektir.⁹ “Haksız” yere hapsedilmiş birinin hapisten çıkarılmasını talep eden bir insan hakları raporuna neden ve hangi temelle itiraz edilebilir ki? Ya da bir siyasal iktidarın siyasi sebeplerle bazı kişileri suçlu ilan edip ölüm cezasına çarptırması fikir özgürlüğü temelinde yadırganıyor ise buna ne gerekçeyle karşı çıkılabilir? Bu soruların cevapsız kalması önemli ölçüde “insan haklarının siyaset dışı norma dönüşmesi” olarak tanımlanabilecek normatif durumla yakından ilgilidir. Yoksa dünyanın her yeri için geçerli olan değişmeyen bazı doğrulara sahip olduğumuz için değil. Bu elbette bizi insan haklarına yönelik yapılan felsefesi tartışmalara götürür. Örneğin Ernesto Laclau ve Richard Rorty gibi düşünürler insan haklarının politik ve ideolojik olandan bağımsız olamayacağını ve bu nedenle evrensel kılınmalarının imkansız olduğunu savunur.¹⁰ Yine Alasdair

⁷ Lassa Oppenheim, *International Law: A Treatise*, Volume: 1, Edited By: Ronald F. Roxburgh, New Jersey: The Lawbook Exchange, 2005, s. 2 ve 180

⁸ H. Patrick Glenn, *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 280

⁹ Martti Koskenniemi, “Human Rights, Politics and Love”, *Mennesker og Rettigheter* vol. 19, no. 4, 2001, ss. 33

¹⁰ Ernesto Laclau, *New Reflections on the Revolution our Time*, London: Verso 1990; Richard Rorty, “Human Rights, Rationality, and Sentimentality”, İçinde: *On Human*

MacIntyre insan haklarının evrensel bir şey olduğuna yönelik akıl yürütmenin geçersizliğini aynı akıl yürütmenin cadılar ve tek boynuzlu atların ispatı noktasında da kullanılabileceğini belirterek böyle bir hak anlayışının imkansızlığına değinir.¹¹ İnsan haklarının evrensel hale getirilmesinin imkansız olup olmadığına yönelik felsefi tartışmalar bu yazının konusu değil ama buradan temel bir soru üretmek mümkün: Şayet evrensel bir hak kataloğundan bahsetmek mümkün değilse, insan haklarının siyasi olmayan bir norm olduğu “illüzyonu” üzerinden, insan hakları rejimi olarak adlandırılan dinamiği evrensel kılama çabasıdan ne anlamamız gerekir ya da bunu içinde yaşadığımız dünyada nasıl ve nereye konumlandırmalıyız?

3. Batı'nın Ayrıcalıklı Dünyası

Mutua bugün kendimizi içinde bulduğumuz insan hakları rejiminin en temel probleminin “tarihsel süreklilik” (historical continuum) olarak adlandırdığı şeyden kaynaklandığını belirtir. Bu tarihsel süreklilik Batı'nın kendi medeniyetini “iyi” olarak tanımladığı ve bu doğrultuda dünyanın geri kalanını sömürgecilik kurumu altında medenileştirdiği bir tarihsel deneyimin bugünün dünyasındaki kalıntısıdır.¹² İnsan hakları rejiminin “tedavi edilemez virüsü” yani Batı merkezli norm ve değerleri sürekli bir şekilde evrenselleştirme çabasına karşılık Avrupalı olmayanları inkar etmek, şeytanlaştırmak ve ötekileştirmek temelinde işleyen stratejisi Mutua'ya göre en önemli sorundur.¹³ Bu da bizi insan hakları söyleminin Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki iktidar ilişkilerinden bağımsız bir şey olmadığına ve bu iktidar ilişkisini göz ardı eden akademik çalışmalar ve insan hakları pratiklerinin ciddi bir sorunla malul olduğu noktasına götürmektedir. Dolayısıyla Batı'nın insan hakları düzeni içindeki ayrıcalıklı yeri ve bunun nasıl işlediği en önemli sorunsal olarak önümüzde durmaktadır. Bunun göz ardı edilmesi durumunda elimizde kalacak olan vakıya bir hayli nettir: Batı dışı dünyada otoriter rejimler insan hakları ihlallerinde bulunuyor ve Batı'daki ve bu ülkelerdeki insan hakları kuruluşları söz konusu ihlalleri kayıt altına alıyorlar. Dolayısıyla ortada bir “sorun” varmış gibi gözüküyor. Diğer bir

Rights, Stephen Shute, Susan L. Hurley (Editörler), London: Basic Books, 1993, ss. 114-119

¹¹ Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London: Bloomsbury, 2011, s. 84

¹² Mutua, 2002, s. 11-2

¹³ Mutua, 2002, s. 15

ifadeyle Batı'nın Batı dışı dünyaya insan hakları üzerinden müdahale etme imkanını aradan çıkardığımızda elimizde kalan fotoğrafta fazla bir sorun yoktur.

Bir insan hakları rejiminden bahsediyorsak bunun işleyişini anlamamanın yolu iki temel ayrıntıya odaklanmaktan geçer: Birincisi, insan hakları söylemi bir bütün olarak Batı ve Batı dışı dünya arasında hiyerarşik farkın kurulmasında bir rol üstleniyor mu? İkincisi, böylesi bir farkın inşası Batı'nın geri kalan üzerindeki ekonomik, askeri, ve politik üstünlüğünün kurulması ve sürdürülmesinde nasıl bir işlevi yerine getiriyor? Bu nedenle Batı dışı bir ülkede insan hakları ihlalinin olup olmadığı değil, bu ihlallere yönelik temsillerin Batı'nın gücü elinde bulundurması ve sürdürmesinde nasıl bir işlev üstlendiğini anlamak temel meseledir. Örneğin ABD'nin Irak işgali süresince sorumlu olduğu insan hakları ihlalleri yine bu insan hakları rejiminin aktörleri tarafından belgelenip kamuoyuna duyuruldu. İnsan hakları raporlarında kendisine yer bulmayan Batı kaynaklı ihlaller ise “tali hasar” (*collateral damage*) kategorisine dahil edilip hasıraltı edildiler.¹⁴ Fakat insan hakkı ihlali olarak kayıt altına alınanlar noktasında kritik olan ayrıntı, bu açık ve orantısız ihlale rağmen ABD'nin dışarıdan bir güç tarafından cezalandırılmasının imkanı olmadığı gibi, insan hakları raporlarındaki ABD temsilleri (insan hakkı ihlalinde bulunan) hiyerarşik fark ilişkisini tersine çevirecek ya da en azından bozacak bir sonuç doğurmadılar. O halde önemli olan insan hakları ihlallerinin olup olmadığını tartışmaya açmak değil (buna zaten bir itirazımız yok), bu ihlallere yönelik temsillerin mevcut iktidar ilişkisi içinde nasıl bir işlev üstlendiğini anlamaktır. İnsan hakları raporlarını Batı dışı dünyada yapılan insan hakları ihlallerinin bir envanteri ya da bu ülkelerin demokratikleşmeye ihtiyacı olduğunun somut delilleri olarak okumak (ki bunun doğruluğunu inkar etmiyorum) yerine, bu raporların “politik sonuçlarını” anlamaya çalışmak ve bu doğrultuda okuma yapmak iktidarın işleyişini anlama noktasında kritik bir öneme sahiptir.¹⁵

Mutua hükümet dışı insan hakları kuruluşlarının (buna hükümetlerin insan hakları raporları hazırlayan resmi kuruluşları da dahil edilebilir) üç aşamalı bir çalışma yürüttüklerini söyler.¹⁶ İlk aşamada bu kuruluşlar bir grup

¹⁴ Talal Asad, *Formations of the secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford: Stanford University Press, 2003, s. 127-9

¹⁵ Arturo Escobar, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton: Princeton University Press, 2012, s. 213

¹⁶ Mutua, 2002, s. 25-6

uzmanı belli bir süre için hedefteki ülkeye gönderir ve bu ülkedeki insan hakları ihlallerine yönelik yerel kaynaklardan veri toplarlar. Bu veriler ilgili ülkedeki Batı elçilikleri, Batılı gazeteciler ve Batılı çıkar gurupları gibi daha “objektif” kaynaklarca da doğrulanıp (örneğin ABD’deki insan hakları ihlalleri ile ilgili hazırlanan bir raporda Washington’daki Bangladeş büyükelçiliği yetkililerine sorulan sorulara denk gelmeyiz) ikinci aşamada bir rapor hazırlanır. Bu rapor temelde hedefteki ülkenin liberal demokratik değerlerden ne kadar uzak olduğunu ortaya koyan ihlallerin bir kataloğu şeklindedir. Bu noktada üçüncü aşama devreye girer ve ilgili kuruluş raporda Batılı devletlere bu ülkeye karşı ihlalleri önlemek adına neler yapmaları gerektiği noktasında tavsiyelerde bulunur. Yardımların kesilmesi, ekonomik ve askeri yaptırım uygulama ve kamuoyu önünde bu ülkenin kınanması gibi tavsiyeler Batılı ülkelerin harekete geçmesinin temel gerekçesine dönüşür. Dolayısıyla bütün bu süreci imkanı kılan şey, uluslararası düzende Batılı ülkeler lehine olan askeri ve ekonomik güçteki dengesizliktir. Tam da bu nedenle Batılı bir ülke söz konusu olduğunda aynı üç aşamalı süreçten bahsetmek imkanı değildir. Eğer ikincisinin değil ilkinin imkanı olduğu bir uygulama ile karşı karşıyaysak ve bunu da Batı’nın askeri ve ekonomik gücü belirliyorsak, bu durumda bir ülkede insan hakları ihlallerinin olup olmadığından çok söz konusu insan hakları raporlarının bu asimetrik ilişkide nasıl bir işlev üstlendiğini anlamaya odaklanmak gerekiyor.

Bu hususa ek olarak, daha kapsamlı başka bir çalışmanın konusu olması gerektiğini düşündüğüm, bir ayrıntının altını çizmek gerekiyor. Mutua “kurtarıcı” rolünü üstlenen temel aktörün Batı olmasından hareketle söz konusu insan hakları “raporlarının muhatabı Batı’dır” derken önemli bir noktayı eksik bırakıyor.¹⁷ Bu raporların bir diğer muhatabı raporun incelemeye aldığı ülkenin vatandaşlarıdır. Rapor bir taraftan devlet ve vatandaş arasındaki ilişkiyi hedef alırken, diğer taraftan insan hakları ihlalinin muhatabı olduğu söylenen etnik yada dini gurubun normalleşmesine de hizmet eder. İlk durumda devletin Batılı liberal demokratik normlar doğrultusunda dönüşmesi için vatandaşların iktidara baskı kurması sağlanır. İkinci durumda ise, bu raporlar bir insan grubunun etnik ya da dini bir kategori olarak, içinde yaşadığı devlet karşısında konumlanmasını ve bu konumunu sürdürmesini imkanı kılan bir araç rolünü üstlenirler. Dolayısıyla insan hakları raporları Batı ve Batı dışı dünya arasındaki hiyerarşik ilişki içinde bir dil

¹⁷ Mutua, 2002, s. 26

ürettiklerinden Batı'nın Batı dışı dünyaya müdahalesini normalleştiren bir işlev üstlendikleri gibi, Batı dışı toplumların Batı'da üretilmiş norm ve değerler doğrultusunda dönüştürülmesi noktasında bu ülkelerdeki rızanın üretimine de katkı sağladılar. Bu nedenle insan hakları kurumları sadece Batılı devletlerin müdahalesi üzerinden sağlanan zor yoluyla değil, aynı zamanda Batı dışı ülkelerin vatandaşlarını da dahil ettikleri rıza mekanizması üzerinden insan hakları rejimini imkansız kılarlar.

Mutua'nın üçlemesine geri dönersek üçüncü aşamanın yani raporlardaki tavsiyenin bu yazının ele aldığı temel konu olduğunu belirtmem gerekir. Chandler'e göre bu üçüncü aşamanın yani ihlalin olduğunu tespit etmekle kalmayıp bu ihlal karşısında politik bir tavırla eşzamanlı giden müdahale fikrinin doğuşu 1960ların sonlarına tekabül eder. 1968'de Nijerya'daki Biafra krizi sırasında insani yardım örgütleri ilk kez insan hakkı temelli pratiklerini ihlalden sorumlu olduklarını düşündükleri devletleri eleştirme ve bu devletlere müdahale etme fikirleri ile birleştirdiler. Bu yeni durum 1970ler ile birlikte ve özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde hızla yaygınlaşınca "ihtiyaçların insan haklarının stratejik amaçlarına ve baskıcı Üçüncü dünya hükümetlerine karşı mücadeleye ikincil kılındığı" bir dinamik dünya siyasetinde kendine yer buldu.¹⁸ Siyasi "çözüm" konusunda yaşanan bu kırılma geriye dönük olarak kurbanın (yani insan hakları ihlaline muhatap olanın) yeniden tanımlanmasını beraberinde getirdi. Artık insan hakları örgütleri için kurban, doğrudan yardım edilecek bir birey olmaktan çıktı, hedefteki (Batı-dışı) devlete yönelik müdahaleyi, bu devleti disipline etme pratiklerini meşrulaştıran ve (Batılı devletin gerçekleştirdiği) müdahalenin kendisini ahlaki forma büründüren bir araca dönüştü. Bu dönüşüm Matau'nun ve başka bir çok eleştirmenin formüle ettiği "kurban, suçlu ve kurtarıcı" (*victim, villain, savior*) üçlüsünü imkansız kılan temel dinamik olarak devreye girdi.¹⁹ Buradan hareketle insan hakları rejimini Batı'nın Batı-dışına yönelik siyasetini normalleştiren hatta dış politikasına ahlaki bir form kazandıran temel söylem olarak tanımlamak mümkündür.

Tam da bu noktada kritik bir sorunun cevaplanması gerekir: Batı'yı insan hakları rejiminin yaptırımında bulunabileceği bir muhatap olmaktan çıkararak

¹⁸ David G Chandler, "The Road to Military Humanitarianism: How the Human Rights NGOs Shaped a New Humanitarian Agenda", *Human Rights Quarterly*, vol. 23, no. 3, 2001, s. 685

¹⁹ Chandler, s. 690

nedir? Uluslararası hukuk alanının önde gelen isimlerinden biri olan Louis Henkin 1990'daki "Haklar Çağı" başlıklı kitabında şöyle bir tespitte bulunur: "Başından beri uluslararası insan hakları hareketi ABD tarafından ABD dışındaki insan hakları koşullarını iyileştirmek için dizayn edilen bir şey olarak algılandı. ABD'nin bu harekete katılımı diğer ülkelerdeki insan hakları davasına hizmet edecekti. Bu amaçla ABD uluslararası standartların ve düzenlemenin kurulmasını teşvik etti ve bunda aktif rol aldı".²⁰ Henkin'e göre ABD'nin kendi geliştirdiği insan hakları hükümlerinden kendisini muaf tutma uygulamaları diğer ülkelerin "insan hakları noktasında az gelişmiş olduklarını ve sadece kendilerinin bir gözetlenme ve ilerleme ihtiyacı içinde olduklarını" kabul etmede isteksiz olmaları ile sonuçlanmaktadır.²¹ ABD'nin insan hakları hukukunun önemli ölçüde dışında kalması yani kendisini istisnai bir konuma taşıması ama buna karşılık diğer ülkelerde insan hakları hukukunun uygulanması noktasında ekonomik yaptırımlardan savaş kadar bir çok mekanizmayı devreye sokması²² yukarıda da bahsettiğim çok temel bir olgudan kaynaklanıyor. ABD'nin bu ikircili durumu imkansız kılıp, sürdürülebilmesine olanak sağlayan şey elinde bulundurduğu askeri ve ekonomik güçtür. Dolayısıyla Henkin'in cevapsız "bıraktığı" soru yani nasıl oluyor da insan hakları rejiminin kurucusu ve temel uygulayıcısı kendisini bu rejimden muaf kılabilir sorusunun cevabı ortaya çıkıyor. Yaşadığımız haliyle insan hakları rejimi bunu uygulama gücüne sahip ABD'nin "seçtiği" başka ülkeleri disipline etme ve dönüştürme aygıtıdır.

4. Yeni Bir Hegemonya Aygıtı

Susan Koshy 1999'daki insan hakları rejimi ile yeni ekonomik düzen arasındaki ilişkiye odaklandığı bir yazısına şu ifadelerle başlar: "Yeni sömürgeci iktidar stratejileri 19. Yüzyıl'da olduğu gibi medenileştirme misyonunun dili ya da bunun yerini alan Amerikan sponsorlu antikomünizm ve modernleşme söylemi vasıtasıyla değil artan bir şekilde yeni evrenselci insan hakları, emek standartları, çevre standartları ve entelektüel telif hakları etiği üzerinden işliyor" (1999: 1). 1980'lerle birlikte özellikle ekonomik neo-liberal yeniden yapılanmanın ardından Batı dışındaki ulus-devletleri

²⁰ Louis Henkin, *The Age of Rights*, New York: Columbia University Press, 1990, s. 74

²¹ Henkin, s. 74

²² Peter Danchin, "US Unilateralism and the International Protection of Religious Freedom: The Multilateral Alternative", *Columbia Journal of Transnational Law*, vol. 41. no. 1, 2002, s. 37

piyasaya açmada kritik bir rol üstlenen insan hakları söylemi söz konusu devletleri sadece Batı'nın gözetimi altına sokmakla kalmadı aynı zamanda yeni askeri müdahale, ekonomik yaptırım gibi doğrudan müdahale mekanizmalarını da beraberinde getirdi. Bu bir önceki bölümün kapanış cümlesi ile aynı şeyi söylüyor. Yani insan hakları rejiminin sömürgecilik sonrası dünyada Batı'nın Batı-dışına müdahalesinde temel strateji olarak işlev gördüğünü. Tıpkı gelişme (*development*) söylemi ve pratiklerinin Batı-dışı dünyayı az gelişmiş kategorisine dahil edip Batı'nın bu dünyayı geliştirme adına müdahale edebilme normallliğini üretmesi gibi (Escobar, 2012) insan hakları rejimi de böyle bir işlev üstlenmiştir. Bu işlev 1970lerde ABD'deki Carter yönetimi ile birlikte ilk işaretlerini verse de, özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından insan haklarının uluslararası sistemdeki temel düzenleyici ilke olması ile birlikte kendisini daha net bir şekilde göstermeye başladı.²³

Bu noktada bir ayrıntıyı vurgulamak gerekiyor. İnsan hakları rejimi Batı ve Batı-dışı kategorilerini Sömürge çağında olduğu gibi salt coğrafi olarak değil, Batı'daki Batı-dışı öznelerin varlığı nedeniyle aynı zamanda kültürel olarak da kuruyor. Dolayısıyla Batı'daki farklı kültürel pratikler de (örneğin İngiltere ya da Fransa'da yaşayan Müslümanlar) bu insan hakları rejimi tarafından Batı-dışına aktarılıyor. Örneğin Salman Rüşdi meselesini düşünce özgürlüğü gibi temel bir insan hakkı bağlamında ele alan ve bu bağlamda İslam dünyasını insan hakları konusunda geliştirilmesi gereken bir coğrafya/kültür olarak kuran Batı, kendi kültürel dünyası içindeki benzer durumlarda aynı stratejiyi izlemiyor. Danchin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne İngiliz bir Müslümanın götürdüğü Salman Rüşdi davasını ele aldığı yazısında benzer dönemde Hristiyanlığa yönelik saldırı içeren kültürel ürünlerde farklı bir politika izlediğini örneklerle gösterir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İngiltere ve Avusturya'da Hristiyanlık karşıtı filmlerin (*Das Liebeskonzil* ve *Visions of Ecstasy*) dağıtımını yasaklayan kararları insan hakları ihlali saymazken, Rüştü'nün İslam'a saldırı olarak addedilen romanı ile ilgili başvuruyu düşünce özgürlüğü temelinde reddetmiştir. Bu karşılaştırmalı örneklerden hareketle Danchin şu temel soruyu sorar: "Neden Mahkeme bir devletin [dini hassasiyetlere saldırıdan özgür olma] hakkını kabul eden ve koruyan kararının ayrımcı olmadığını, bir din (Hris-

²³ Joseph A Massad, *Islam in liberalism*, Chicago: University of Chicago Press, 2015, s. 126

tiyanlık) için kabul ederken, başka bir dine (İslam) bu hakkı vermez”²⁴

Bu yazının temel konusuna geri dönersek, yani “insan hakları rejimi Batı’nın Batı dışı coğrafyadaki iktidar ve toplumları disipline etmesinde nasıl bir rol üstlenir” sorusunun izlerini Amerika’nın özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemdeki pratiklerinde sürebiliriz. Bu insan hakları rejimi ile Amerika’nın pratikleri arasındaki ilişkiden neyin anlaşılabileceğinin en çarpıcı örneği Afganistan’da karşımıza çıkmaktadır. 1990’lı yıllar boyunca Taliban yönetimi altındaki kadınlar Batı’daki insan hakları sivil toplum kuruluşlarından BM çatısı altındaki benzer kuruluşlara kadar bir çok kurumun yayınladığı raporda kendilerine yer buldu. Bu raporlar vahşi Taliban yönetiminin altında ezilen Afgan kadınının kurtarılmasında Batılı hükümetleri adım atmaya çağırdığı gibi, 11 Eylül sonrasında başka gerekçelerle yapılan Amerikan müdahalesinin normalleşmesinde de devreye sokulan ikna araçları oldular.²⁵ Örneğin dönemin ABD Başkanı George Bush’un eşi Laura Bush, Amerika’nın dış politika stratejisi olan terörle savaşı (*war on terror*) Müslüman kadının özgürleştirilmesi ile şu şekilde eşitlemişti: “Afganistan’daki son askeri müdahalelerimiz sayesinde kadınlar artık evlerinde hapsedilmiş değil... terörizm ile savaş ayrıca kadının saygınlığı ve hakları için savaştır”.²⁶ Elbette bu kullanım askeri müdahalenin ardından sona ermedi ve Amerika’nın Afganistan’daki mevcudiyetinin ve Afgan siyasetini dizayn etmesinin temel gerekçesi olarak da devreye girdi. Örneğin, Ocak 2010’daki Afganistan’ın yeniden yapılandırılmasını ele alan konferansta dönemin ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton temel motivasyonlarından birinin Afgan kadının haklarını geliştirmek olduğunu söyledi ve kendi ajandalarının “El-Kaide’nin Afgan kadını için geçenlerde ilan ettiği ajandaya yani kadın intihar bombacılarını Batı’ya gönderme çabasına kıyasla kapsamlı ve ileriye dönük bir ajanda” olduğunu söyledi.²⁷

²⁴ Danchin, s. 667

²⁵ Bkz. Kevin J, Ayotte ve Mary E Husain, “Securing Afghan Women: Neocolonialism, Epistemic Violence, and the Rhetoric of the Veil”, *NWSA Journal*, vol. 17, no. 3, 2005, ss. 112–133

²⁶ Laura Bush, “Radio Address by Mrs. Bush,” November 17, Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project, 2001, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=24992>.

²⁷ Hillary Rodham Clinton, “Remarks at the International Conference on Afghanistan”, January 28 2010, <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2010/01/136159.htm>

Bütün bunlar, Tickner'in (2001)²⁸ yerinde tespitinde olduğu gibi Batı'nın Batı dışına yönelik şiddet ve savaşının korumaya muhtaç olanın yani kurbanın inşa edilmesi yoluyla normalleşmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla bu normalleşme sürecinde kadın konusuna odaklanan ya da insan hakları bağlamında kadın konusunu ele alan insan hakları örgütlerinin kritik bir rol üstlendiğini söylemek yanlış olmaz. Örneğin, ABD Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Demokrasi, İnsan Hakları ve Çalışma Bürosu'nun 17 Kasım 2001'de yayımladığı "Taliban'ın Kadına Karşı Savaşı" başlıklı rapor şu ifadeleri kullandı: "Taliban'ın ayrımcı politikaları uluslararası insan hakları hukukunun temel ilkelerinin çoğunu ihlal ediyor. İfade, örgütlenme ve toplantı özgürlüğü, çalışma hakkı, eğitim hakkı, hareket serbestisi, sağlık hakkı bu ilkelere bir kaç. Daha da önemlisi *İnsan Hakları İzleme örgütünün de belirttiği gibi*, '[Afgan kadınının muhatap olduğu] ayrımcılık artıyor ve bu artış o kadar çok ki, birçok Afgan kadın için yaşamı tehdit ediyor'. Kadının rolüne yönelik bu saldırı Taliban'ın söylediği gibi tarihin ve Afganistan'ın geleneklerinin dikte ettiği bir şey de değildir".²⁹ Nitekim ilgili alıntıda referansta bulunulan ve Ekim 2001'de yayımlanan İnsan Hakları İzleme örgütü raporu öneri kısmında Afganistan'da kadının durumunun düzeltilmesi için uluslararası topluma çağrıda bulunup, "uluslararası toplum kadınların insan haklarını koruma taahhüdünü açıkça teyit etmelidir" ifadelerini kullanmıştı.³⁰

Yukarıdaki örneğin çarpıcı bir şekilde bize gösterdiği, insan hakları ihlallerinin bütünüyle Batı dışı toplumların kendilerine özgü durumlarından (otoriter lider, bazı kültürel uygulamalar vs.) kaynaklanan sorunlar oldukları ve bu sorunların çözümü adına Batı'nın bu toplumlara müdahale ettiği. Elimizde böyle bir resmin kalması önemli ölçüde 1970ler sonrası dünyasında yaşadığımız bir kırılma ile ilgilidir. Chandler bunu "Üçüncü Dünya'nın bağımsızlığını destekleyen ve dünya üzerindeki güç eşitsizliklerini ön plana çıkaran toplumsal ve siyasal hareketlerin ortadan kalkmasına" ve bunun sonucu olarak da "çatışma ve sosyal problemlere uluslararası politik ve ekonomik bağlamdan izole bir şekilde yerel sebepler arayan bir trendin"

²⁸ J Ann Tickner, *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the post-Cold War Era*, New York: Columbia University Press, 2001

²⁹ U.S. Department of State "Report on the Taliban's War against Women", Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, November 17, 2001, <http://www.state.gov/j/drl/rls/6185.htm> U.S. Department of State

³⁰ Human Rights Watch, *Afghanistan: Humanity Denied, Systematic Violations of Women's Rights in Afghanistan*, New York: Human Rights Watch, 2001

egemen olmasına bağlar.³¹ Yine ona göre, insani krizin ya da insan hakları ihlallerinin sebepleri uluslararası bağlamından çıkarılıp ağırlıklı olarak yerele odaklanan bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Batı-dışı ülkelerdeki insan hakları ihlallerinin “Batılı olmayan siyasi liderlerin ve halkların kültürel veya zihniyet sorunlarına” dayanıyor gibi görülmeye başlanmıştır (2001: 693-4). Dolayısıyla, Batı dışı aktörlere yönelik bu indirgemeci okunuş, insan hakları örgütlerinin kendilerinin ve onların Batılı hükümet destekçilerinin müdahalesini uzun vadeli siyasi, ekonomik ve kültürel değişim için gerekli görmesiyle sonuçlanmıştır.³² Chandler’in bahsetti bu birbiriyle yakından ilişkili üçlü dinamiğin bir arada işleyişi Afganistan örneğinde olduğu gibi bir çok Batı dışı ülkede insan hakları ihlallerinin başka şekilde değil, deneyimlediğimiz haliyle ele alındığı bir yönetim mantalitesini imkanı kılıştır.

5. Sonuç

Anouar Abdel-Malek bir zamanlar çağdaş emperyalizmi diğer bir ifadeyle günümüzde deneyimlediğimiz yeni sömürgeciliği şu şekilde tanımlamıştı: “günümüz emperyalizmi gerçek anlamda hegemonik bir emperyalizm olup, sadece silah ve kılıç yoluyla gibi, aynı zamanda kalpler ve zihinleri kontrol etme girişimiyle, her zamankinden daha yüksek bir seviyeye getirilen akılcı bir şiddeti maksimum derecede kullanmaktadır”.³³ Hegemonik emperyalizm bir taraftan Batı dışı dünyayı silahlı gücüyle kontrol altına alırken, diğer taraftan bu kontrolünü insan hakları, kadının özgürlüğü, ekonomik gelişme ve demokrasi gibi söylemler üzerinden normalleştirmekte ve bu kontrole insani bir yüz giydirmektedir. Üstelik, detaylı inceleme ve raporlar üzerinden gerekçelendirilen insan hakları ihlali, ekonomik az gelişmişlik, demokratik standartların uzağında kalma gibi haller rasyonel olarak da muhatabı yani kontrolün hedefindeki aktörü ikna eden daha doğrusu geliştirebileceği karşı dili henüz doğmadan boğabilen bir işleve sahiptir. Tam da bu nedenle Chandler’in işaret ettiği sorunların küresel güç dağılımdaki asimetride değil, yereldeki ülke ve toplumun kendi dinamiklerinde aranması gerektiğini düşünen bir mantalitenin üretimi ile karşı karşıyayız. Daha da önemlisi, bu mantalite Batı dışındaki bir iktidar insan hakları gerekçesiyle

³¹ Chandler, s. 693

³² Chandler, s. 694

³³ Aktaran Chandra Talpade Mohanty, *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*, Durham: Duke University Press, 2003, s. 20

devrilip ardında büyük bir enkaz bıraktığında dahi müdahale edenin değil devrik “otoriter” liderin suçlandığı bir akıl yürütmedir geçerli olan.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London: Bloomsbury, 2011.

Chandra Talpade Mohanty, *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*, Durham: Duke University Press, 2003.

Ernesto Laclau, *New Reflections on the Revolution our Time*, London: Verso, 1990.

H. Patrick Glenn, *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Human Rights Watch, “Afghanistan: Humanity Denied, Systematic Violations of Women’s Rights in Afghanistan”, New York: Human Rights Watch, 2001.

J. Ann Tickner, *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War Era*, New York: Columbia University Press, 2001.

Joseph A Massad, *Islam in Liberalism*, Chicago: University of Chicago Press, 2015.

Kevin J. Ayotte, & Husain, Mary E, “Securing Afghan Women: Neocolonialism, Epistemic Violence, and the Rhetoric of the Veil”, *NWSA Journal*, vol. 17, no. 3, 2005, 112-133.

Lassa Oppenheim, *International Law: A Treatise, Volume: 1*, Edited By: Ronald F. Roxburgh, New Jersey: The Lawbook Exchange, 2005.

Louis Henkin, *The Age of Rights*, New York: Columbia University Press, 1990.

Makau W. Mutua, “Savages, Victims, and Saviors: the Metaphor of Human Rights”, *Harvard International Law Journal* 42.1, 2001: 201-245.

Makau Mutua, *Human Rights: A Political and Cultural Critique*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.

Martti Koskeniemi, "Human Rights, Politics and Love", *Mennesker og Rettigheter 19(4)*, 2001: 33-45.

Peter Danchin, "US Unilateralism and the International Protection of Religious Freedom: The Multilateral Alternative", *Columbia Journal of Transnational Law*, 41.1, 2002: 33-135.

Peter Danchin, "Islam in the Secular Nomos of the European Court of Human Rights", *Michigan Journal of International Law*, 32, 2011: 663-2011.

Richard Rorty, "Human Rights, Rationality, and Sentimentality", *On Human Rights*, Stephen Shute, Susan L. Hurley (Editörler), London: Basic Books, 1993, 114-119.

Susan Koshy, "From Cold War to Trade War: Neocolonialism and Human Rights", *Social Text*, 58, 1999: 1-32.

Talal Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford: Stanford University Press, 2003.

Warren Christopher, *In the Stream of History: Shaping Foreign Policy for a New Era*, Stanford: Stanford University Press, 1998.

İnternet Kaynakları

Bush, Laura (2001), "Radio Address by Mrs. Bush," November 17, Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=24992>.

Clinton, Hillary Rodham (2010), "Remarks at the International Conference on Afghanistan", January 28 <http://www.state.gov/secretary/20092013clinton/rm/2010/01/136159.htm>

U.S. Department of State (2001), "Report on the Taliban's War against Women", Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, November 17, <http://www.state.gov/j/drl/rls/6185.htm>